תלמוד מהו? — "אתם קרויים אדם"

1. "אתם קרויים אדם"

באיזה הקשר מוזכר המשפט הנ"ל? אייזנמנגר מצטט (I, 15) מתוך מסכת בבא מציעא קיד, ב כדלהלן: רבי שמעון בן יוחי אומר: קבריהן של נכרים (שהם כל האומות מלבד היהודים – אייזנמנגר) אין מטמאין, שנאמר (יחזקאל לד לא) "ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם" – אתם קרויין אדם, ואין נכרים קרויין אדם. (ואולם אומות העולם אינם נקראים בני אדם אלא בהמות – אייזמנגר)

המובאה מצוטטת באופן כמעט נכון, להוציא שתי המילים "אלא בהמות" ["sondern Viehe"] – זוהי הוספה שהוסיף אייזנמנגר עצמו, והיא איננה נמצאת לא בבבא מציעא ולא במקום אחר בתלמוד. ברם נדמה שגם ללא ההוספה הנ"ל הקטע חמור דיו, ולכן הזיוף מעורר חשד שבעתיים. אי־דיוק נוסף הוא השימוש בצורת רבים "Menschen" [בני אדם]. הקטע בבבא מציעא אומר: "אתם קרויים אדם [דהיינו בצורת יחיד] וכו'". ממסכת יבמות (ס:-סא.) אנו למדים באיזו הגדרה, קודם כל הלכתית, מדובר. מצוטטת שם אמרתו הזהה של ר' שמעון בן יוחאי באופן מדויק יותר, כדלהלן: "וכן היה ר"ש בן יוחאי אומר קברי עובדי כוכבים אינן מטמאין באהל שנא' ואתן צאני וכו' (כמו לעיל בבא מציעא)". מיבמות אנו למדים ראשית כל שאמרתו של ר' שמעון בן יוחאי לא הייתה מקובלת על "רבנן" (רוב החכמים); הם אינם מבחינים בין קברים של יהודים ובין קברים של נוכרים. בפסיקת ההלכה מתקבלת דעת "רבים" נוכח דעת "יחיד". (ראה שולחן ערוך, יורה דעה, סי' שעב.) עוד ברור הוא שלא מדובר כאן בטומאה פולחנית באמצעות מגע עם גופה. בעניין זה לא מבחין אפילו ה"יחיד", הלא הוא ר' שמעון בן יוחאי, בין יהודים לנוכרים. למרבה הפליאה, בנקודה זו אין הבדל בין יהודים לנוכרים גם אליבא דר' שמעון בן יוחאי, והטומאה הנגרמת על ידי מגע בגופת נוכרי היא בעלת דרגה שווה לזו הנגרמת על ידי מגע בגופת יהודי; היא איננה דומה כלל לטומאה הנגרמת על ידי מגע בפגר של חיה. ר' שמעון בן יוחאי מדבר אך ורק על "הטומאה באוהל", דהיינו הטומאה הנגרמת על ידי שהייה של אדם יחד עם גופה תחת אותו גג. לו סבר באמת ר' שמעון בן יוחאי שנוכרים אינם נחשבים לבני אדם, אזי הוא היה עושה את אותה האבחנה שהוא עושה בנוגע לטומאת אוהל גם לגבי טומאה על ידי מגע.

כוונתו של ר' שמעון בן יוחאי באימרה "אתם קרויים אדם" מתבררת רק באמצעות אמרתו של רבינא הקשורה אליה. רבינא אומר (יבמות, שם): "נהי דמעטינהו קרא מאטמויי באהל, דכתיב [במדבר יט, יד] אדם כי ימות באהל – ממגע ומשא מי מעטינהו קרא?" או במילים אחרות: בנוגע לטומאת אוהל נאמר: אדם כי ימות באוהל – אדם שמת באוהל; במקום אחר (יחזקאל, ראה לעיל) יש לקרוא את אותו הביטוי "אדם" בקשר עם "אתם" – אדם אתם – מכאן מסיק ר' שמעון בן יוחאי שבכל מקום שבו משתמש המקרא בביטוי "אדם", לא מדובר בכל בני האדם, אלא רק ביהודים. זוהי גזירה שווה תלמודית על בסיס ביטוי זהה במקרא, שבה דנו בסעיף II.1, ובמקרה שלפנינו יש לפרש זאת כדלהלן:

בביטוי "אדם" מכנה המקרא בספר יחזקאל בני אדם יהודים.

אותו ביטוי "אדם" מופיע בטומאת אוהל.

גם אי לכך, בקשר לטומאת אוהל בביטוי "אדם" מכוונים יהודים.

גזירה שווה זו בין "אדם" בספר יחזקאל לבין "אדם" בספר במדבר הכרחית מהסיבה היחידה שהמילה "אדם" – בן אדם, כולל גם נוכרים. ואולם בכל זאת רצו להוכיח באמצעות גזירה שווה כי דיני טהרה מסוימים נוגעים רק ליהודים, מפני שהמקרא בפסוק "אדם כי ימות באוהל" ביקש לומר: אם מת בן אדם מכם באוהל ... כאן לא מדובר אפוא בפסיקה כללית בנוגע לנוכרים, אלא מדובר בקביעה מילונית בעניין השימוש במילה "אדם" במקרא.

פרשנות כזאת של מילים, הנקבעת מילונית באמצעות גזירה שווה, מופיעה בתלמוד לעתים קרובות. פרופ' ד. צ. הופמן1313 הרב דוד צבי הופמן (1843 – 1921). פוסק ופרשן המקרא. תלמידו של הרב משה שיק והרב עוריאל הילדסהיימר, שימש אחרי פטירת האחרון כראש בית המדרש לרבנים בברלין. עסק בחקר התלמוד ובהוראתו. לאחר הקמת "אגודת ישראל" היה חבר במועצת גדולי התורה. כבר הסב בספרו ("שולחן ערוך", ברלין 1885)1414 השם המלא: Der Schulchan-Aruch und die Rabbinen über das Verhältniß der Juden zu Andersgläubigen [השולחן ערוך והרבנים על היחס של היהודים לבני דתות אחרות]. ספר זה נכתב בעקבות הופעת הספרים Judenspiegel לד"ר יוסטוס (אהרן ישראל ברימן, ראה לעיל) ו-Der Judenspiegel im Lichte der Wahrheit [ראי היהודים לאור האמת] ליאקוב אקר (Jakob Ecker) שהכילו לקט של הלכות מזויפות מתוך ה"שולחן ערוך" כדי להוכיח את אופייה הגזעני כביכול של היהדות. את תשומת הלב לכמה דוגמאות הידועות לכל בקיא בתלמוד. כדי להמחיש את פרשנות המילים המילונית הזאת נזכיר כאן רק את הדוגמה הבאה: במנחות (י, א) נאמר: "אצבע אינה אלא ימין", שכן פעם אחת נאמר במקרא: "אצבעו הימנית" (ויקרא יד, טז). באופן תלמודי ניתן היה לנסח את המשפט הנ"ל כמו זה של ר' שמעון בן יוחאי, ואז ניסוחו היה: האצבעות של יד ימין נקראות אצבע, והאצבעות האחרות אינן נקראות אצבע. איש לא יעלה על דעתו שבכך מתכוונים בפסיקה כללית בנוגע לאצבעות של יד שמאל. אותו הדבר נכון לגבי המשפט: "אתם קרויים אדם".

ההוכחה: מלבד הכינוי "אדם" ישנם בשפה העברית עוד כמה ביטויים אחרים ל"בן אדם", לדוגמה "בן אדם", "אנוש", "איש", ועוד. לא נמצא בשום מקום שמילים אלו אינן משמשות גם בנוגע לנוכרים. להפך, במקומות שונים מודגש כי ביטויים אלה מקיפים כל כך, שהם מתייחסים גם לנוכרים. במסכת גיטין (מז, א) נאמר: "אמר רבה אע"פ שאין קנין (קרקע) לעובד כוכבים בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר, שנאמר: כי לי הארץ (ויקרא כה, כג – כלומר) לי קדושת הארץ. אבל יש קנין לעובד כוכבים בא"י לחפור בה בורות שיחין ומערות, שנאמר :השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם (תהלים קטו, טז)" מכאן שהביטוי "בני אדם" מוכיח כי המשפט מדבר לא רק על יהודים, אלא על כל בני האדם, דהיינו גם על נוכרים. בקשר לאיסור ברכת השם [קללה] נאמר בסנהדרין (נו, א): תנו רבנן "איש" (כתוב באיסור ברכת השם, ויקרא כד, טו, ודי היה בכך) מה ת"ל "איש איש" (פעמיים; 'איש' פירושו: כל אחד, 'איש איש' במובן 'כל איש' הוא כפל לשון)? לרבות את הנוכרים שמוזהרין על ברכת השם כישראל". מפני שהתורה ניתנה בסיני לעם ישראל יכולנו לחשוב כי "איש" פירושו איש יהודי. מן החזרה על הביטוי – "איש איש" מסיקים: כל איש – דהיינו גם לא־יהודי.

האופן החמור שבו שובש משפטו הנ"ל של ר' שמעון בן יוחאי מתוך בורות, ומתוך פרץ רגשות שנאה עולה מן הדברים האלה: כמו ר' שמעון בן יוחאי גם ר' מאיר סובר שבמילה "אדם" התורה מתכוונת רק ליהודים, כפי שכתוב בספר יחזקאל: "ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם" (כנ"ל [יחזקאל לד, לא]). ואולם מפי

אותו ר' מאיר נמסר במקומות רבים אחרים (עבודה זרה ג, א; סנהדרין נט, א; בבא קמא לח, א): "מניין שאפילו עובד כוכבים ועוסק בתורה שהוא ככהן גדול? תלמוד לומר: (ויקרא יח, ה) אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. "כהנים לוים וישראלים" לא נאמר, אלא "האדם". הא למדת שאפילו עובד כוכבים ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול." הציטוט הנ"ל מראה בבירור כי ר' מאיר תופס כמו ר' שמעון בן יוחאי את המילה "אדם" כמתייחסת רק ליהודים ואין דבר רחוק יותר שהיה יכול לומר מאשר: נוכרים אינם נחשבים כבני אדם. (כלליותו של הביטוי "האדם" פירושו שהמקרא מתכוון בהקשר הנתון לכל בני האדם, דהיינו גם לנוכרים.)

בדברי ר' מאיר כאן אין סתירה פנימית כלל. על סמך הפרשנות המילונית נקבע: המקרא מתכוון ליהודים כשהוא משתמש בביטוי "אדם". אלא שמטבע הדברים פרשנויות כאלו תוכלנה לשמש רק אם הביטוי זהה לחלוטין. אם נקבע באמצעות פרשנות מילונית כי המילה "אדם", שבעצם כוללת את כל בני האדם, משמשת במקרא רק בקשר ליהודים, אזי יהיה הדבר תקף אך ורק לגבי הצורה "אדם" – דהיינו: "בן אדם כל שהוא", אך לא לגבי צורה דקדוקית אחרת, למשל "האדם" (בה"א הידיעה). בציטוט הנ"ל מתבסס ר' מאיר על המקרא: "אשר יעשה אותם האדם" – דהיינו: בן האדם שפועל על פיהם. המובן המגביל של המילה "אדם – בן אדם כל שהוא" אינו תקף לגבי "האדם" בה"א הידיעה, ועל כן חוזרת המילה למובנה המקורי ופירושה בן אדם באופן כללי, דהיינו גם נוכרי. (הדבר נעשה ברור יותר כשזוכרים כי הפרשנות המילונית מתבססת על הגזירה השווה התלמודית. ברם את תנאי היסוד לכך מהווה האנלוגיה, כלומר זהות מוחלטת של הביטויים.)

ברור אפוא לחלוטין: רק בנוגע למילה "אדם", ורק לגבי הצורה הדקדוקית הזאת של המילה אומר ר' שמעון בן יוחאי כי כאשר המקרא משתמש בו הוא מדבר על בני אדם יהודים ולא על בני אדם נוכרים. ואולם בשום מקום בתלמוד לא נמצאת הדעה כי אין להשתמש במונח אדם לגבי אומות העולם כולן. על כן יש לתרגם את משפטו של ר' שמעון בן יוחאי כדלהלן: "במקרא אתם מכונים אדם [ללא ה"א הידיעה] (כלומר אליכם מתכוון המקרא כשהוא משתמש במילה הזאת), ואילו אומות העולם אינן מכונות אדם [ללא ה"א הידיעה] (לא אליהן הכוונה בצורה הדקדוקית הזאת של המילה)."

כדי להראות עד כמה רחוק התלמוד מתפיסה שאומות העולם אינם נחשבים לבני אדם, יוצגו כמה דוגמאות נוספות, שניתן היה להוסיף עליהן עוד כהנה וכהנה. על יסוד מס' ברכות נח. נקבעה הפסיקה בשולחן ערוך, אורח חיים (רכד, ז): "הרואה חכמי אומות העולם שחכמים בחכמות העולם אומר, ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם שנתן מחכמתו לבשר ודם [לאדם]." בדומה נפסק לגבי ראיית מלכים נוכרים, שאז יש לומר: "ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם שנתן מכבודו ל(בן אדם העשוי) בשר ודם". בקשר להדרת פני זקן נאמר בקידושין (לג, א): "איסי בן יהודה אומר מפני שיבה תקום (ויקרא יט, לב), ואפילו כל שיבה במשמע (גם לא־יהודי, ראה שם לב, ב). אמר ר' יוחנן, הלכה כאיסי בן יהודה.

ר' יוחנן הוה קאי מקמי סבי דארמאי. אמר, 'כמה הרפתקי עדו עלייהו דהני!' רבא מיקם לא קאי, הידור עבד להו. אביי יהיב ידא לסבי, רבא משדר שלוחיה, רב נחמן משדר גוזאי ..." [ר' יוחנן נהג לקום לפני ארמאים זקנים. אמר, 'כמה צרות כבר עברו על אלה!' רבא לא היה קם, אך היה מחלק לו כבוד. אביי היה נותן יד לקשישים, רבא היה שולח שליחו, רב נחמן את סריסו.]

במסכת ברכות (יז א) נמצא: מרגלא בפומיה דאביי [פיתגם מפי אביי], לעולם יהא אדם ערום ביראה, מענה רך, משיב חמה, ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה, ויהא מקובל על הבריות. אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הקדימו אדם שלום מעולם, ואפילו נכרי בשוק. (רבן יוחנן בן זכאי, החי בתקופת חורבן הבית בשנת 70 לספירה, הוביל את הארגון מחדש של היהדות ביבנה, האישיות המנהיגה ללא עוררין בדורו. אביי, שנולד בבבל בשנת 280 לספירה, היה דוגמה קלאסית של התלמוד. בפי העם הביטוי "ללמוד אביי ורבא (שותפו)" מסמל פשוט "ללמוד בתלמוד".)

כן בשולחן ערוך, יורה דעה (רמד, ז): "... אפילו זקן עובד כוכבים מהדרים אותו בדברים (כלומר: בפנייה בכבוד, התחשבות בגילו בעת השיחה, וכו') ונותנים לו יד לסומכו". לגבי טביעתם של המצרים בים סוף נאמר בתלמוד (סנהדרין לט, ב): "באותה שעה בקשו מלאכי השרת לומר שירה (כמו בכל יום) לפני הקב"ה. אמר להן הקב"ה מעשה ידי טובעין בים ואתם אומרים שירה לפני!?" . לאימרה האגדתית הזאת של התלמוד, שאין לה אופי הלכתי, יש להשוות את הפסיקה בשולחן ערוך, אורח חיים (תצ, ד), לפיה אין לגמור (דהיינו לומר בשלמותו) את ההלל בימי חול המועד של פסח ובחג האחרון של פסח. על פי הסברו של בעל השולחן ערוך בפירושו לטור (שם), הדבר נקבע כך מאחר שביום השביעי של החג טבעו המצרים [בים], ובנפול אויבך אל תשמח (משלי כד:יז), ולפסוק הזה מתייחס גם הקטע הנ"ל בסנהדרין.

בילקוט לחומש בראשית עו מצויה האימרה: "אמר לו (ה' למשה), כלום יש לפני משוא פנים בין ישראל בין גוי, בין איש בין אשה, בין עבד בין שפחה? עשה מצוה, שכרה בצדה; שנאמר צדקתך כהררי אל וגו' (תהלים לו, ז)". ורק ההמשך של הרעיון הזה הוא שבסדר אליה רבה (י, ט) נאמר: "מעיד אני עלי שמים וארץ בין איש בין אשה, בין גוי בין ישראל, בין עבד בין שפחה, הכל לפי מעשיו של אדם". – עבודה זרה (י, ב) נאמר: "(העכו"ם אנטונינוס שאל את רבי יהודה הנשיא:) אתינא לעלמא דאתי [האם אכנס לעולם הבא]? אמר לו, אין [כן]! אמר לו, והכתיב (עובדיה א, יח) לא יהיה שריד לבית עשו? (וקיבל את התשובה:) בעושה מעשה עשו. תניא נמי הכי [כך גם למדנו]..." זהו בהתאם לתפיסת התלמוד בסנהדרין (קה, א), שם הוכרע הוויכוח בין ר' אליעזר ור' יהושע בהתאם למשנה לטובת דעתו של ר' יהושע כי רק הנוכרי הרשע (כמו בלעם) אין לו חלק לעולם הבא, אך לא כן הנוכרי שאינו רשע. את העיקרון הזה קובע גם (לפי המקורות התלמודיים) הרמב"ם (הלכות מלכים ח, יא), והוא נתקבל פה אחד באופן חד משמעי על ידי כל הפרשנים והפוסקים המאוחרים יותר (ראה גם את פירוש הבית יוסף, בעל השולחן ערוך, ליורה דעה שס ז, והרבה אחרים). עד כמה התפיסה הזאת חיה ביהדות תוכיח העובדה כי העיקרון הזה ידוע לכל בקיא בתלמוד במילים: כל חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא. ואולם עד כמה שידוע לנו בשום מקור תלמודי לא נוסח תוכנו של המשפט הזה במילים האלה. מקור הנוסח הזה הוא כנראה עממי־יהודי.1515 על אימרת בלעם למדו: אף אותו רשע נתן סימן בעצמו, אמר, 'תמות נפשי מות ישרים' (במדבר כג י), אם תמות נפשי מות ישרים – 'תהי אחריתי כמוהו', ואם לאו, הנני הולך לעמי [סנהדרין ק"ה א']: ר"ל: ואם לאו, שלא ימות אלא יהרג – הנני הולך לעמי, כלומר לגיהנם, והדורש הזה מביא דרשה זו לסמוך ראיה שגם אומות העולם יש להם חלק לעוה"ב, והכוונה חסידי אומות העולם, שאם לא כך מה נתן סימן בדבר שאינו? [פירוש תורה תמימה]משנה מסכת סנהדרין פרק י, ב: שלשה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא...ארבעה הדיוטות: בלעם ודואג ואחיתופל וגחזי:פירוש המשנה לרמב"ם: ... והזכיר את בלעם ואף על פי שלא היה מישראל, לפי שחסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא, לפיכך השמיענו שבלעם מרשעי אומות העולם.